

УДК 343.148:343.98.064

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.18>

Михайло Григорович Щербаковський,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу, криміналістики
та експертології (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0003-1990-1231>,
e-mail: shcherbakovskiy@gmail.com;

Анна Миколаївна Проценко,

доктор філософії за спеціальністю 081 «Право»,
Кельменецький районний суд Чернівецької області (суддя);

 <https://orcid.org/0000-0002-1714-2449>,
e-mail: annatoropenko@ukr.net;

Аліна Едуардівна Волкова,

кандидат юридичних наук,
Сумський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр МВС України,
відділ криміналістичних видів досліджень,
сектор дактилоскопічних досліджень (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0003-4383-6433>,
e-mail: alinos6336@gmail.com

**БІОЛОГІЧНІ ЗРАЗКИ ДЛЯ ЕКСПЕРТИЗИ: ПОНЯТТЯ, УМОВИ,
ТАКТИКА ВІДБИРАННЯ**

Доведено, що біологічними зразками для експертизи є частини (тканини), виділення та відбитки рельєфу шкіри тіла людини. Визначено обов'язкових і факультативних учасників, умови та загальний алгоритм тактики добровільного та примусового відбирання біологічних зразків для експертизи на стадії досудового розслідування, який включає підготовчий, робочий та заключний етапи проведення процесуальної дії.

Ключові слова: кримінальне провадження, судова експертиза, біологічні зразки, примусовий відбір, умови відбирання, тактика відбирання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Під час учинення правопорушень на місці події, тілі, одязі підозрюваного чи потерпілого, зняряддях часто залишаються сліди людини біологічного походження: кров, сперма, волосся, вагінальні виділення, сліпа людини та ін. Зараз у кримінальному провадженні використання біологічних слідів набуває все більшого значення у

зв'язку з широким упровадженням у слідчу практику молекулярно-генетичної експертизи [1, с. 93]. Ефективність ідентифікаційних досліджень слідів біологічного походження обумовлена забезпеченням експерта якісними біологічними зразками порівняння від осіб, які підлягають перевірці. Відбирання біологічних зразків регламентовано ч. 3 ст. 245 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)¹, однак нечіткість процедури їх відбирання спричинила тривалу дискусію серед правників та правозастосувачів. Для забезпечення законності в діяльності органів кримінальної юстиції й належного доказування у кримінальному процесі важливо сформулювати правильне й однакове розуміння професійними учасниками кримінального провадження сутності, способів відбирання для проведення експертизи біологічних зразків, необхідних для порівняльного дослідження зі слідами правопорушення біологічного походження.

Стан дослідження проблеми

Проблема відбирання біологічних зразків неодноразово розглядалась вітчизняними дослідниками, але далека від остаточного вирішення. Серед вітчизняних науковців і практиків немає спільної думки щодо понять біологічних зразків, підстав та способів їх примусового отримання. Дискусійним процесуальним, криміналістичним та експертним питанням отримання біологічних зразків для експертизи у кримінальному провадженні приділили увагу такі вітчизняні науковці, як-от: П. Є. Антонюк, А. О. Антощук, Л. О. Басюк, О. В. Баулін, А. А. Благодир, В. І. Галаган, Г. І. Глобенко, К. Г. Горелкіна, М. Д. Денисовський, С. О. Ковальчук, О. В. Козак, С. О. Коропецька, О. А. Кравченко, В. П. Кушпіт, О. А. Лейба, Є. Д. Лук'янчиков, Б. Є. Лук'янчиков, О. В. Лускатов, Н. С. Моргун, Г. В. Мудрецька, І. В. Пиріг, Л. В. Полуніна, В. В. Рогальська, А. А. Саковський, М. Ф. Сокиран, К. В. Тарасенко, Ю. М. Черноус, А. В. Шульженко, В. М. Юрчишин та ін. Попри ґрунтовні дослідження науковців, деякі аспекти цієї проблематики залишаються дискусійними та потребують додаткового висвітлення й аналізу з метою відшукування дієвих шляхів урегулювання наявних протиріч у теорії та практиці.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення поняття біологічних зразків, учасників процесуальної дії, умов і тактики їх отримання. Завданнями дослідження є аналіз наукових напрацювань та практики отримання

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 01.03.2024).

зразків для експертизи, розробка критеріїв і визначення об'єктів, що належать до біологічних зразків, встановлення учасників, умов, тактики добровільного та примусового відбирання біологічних зразків.

Наукова новизна дослідження

Доведено, що біологічні зразки для проведення експертизи мають відповідати біологічному, інформаційному, ідентифікаційному, процесуальному та доказовому критеріям. Такими зразками є: а) частини (тканини) тіла людини: волосся, нігті, клапті шкіри та ін.; б) виділення як продукти життєдіяльності людини: кров, сеча, піт, сперма, слина, запах тощо; в) відбитки рельєфу шкіри тіла людини: пальців рук, долонь, губ, чола, вух, стоп та ін. Встановлено, що особами, від яких відбираються біологічні зразки, є підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок, особи, щодо яких можуть бути застосовані примусові заходи виховного або медичного характеру. Обов'язковими учасниками відбирання біологічних зразків є слідчий, прокурор, дізнавач, поняті, спеціаліст або експерт, співробітники відповідних правоохоронних органів (у ситуації примусового відбирання біологічних зразків). Факультативними учасниками, які можуть бути присутніми за відповідними клопотаннями є захисник, представник, законний представник, адвокат. Для досягнення законності, об'єктивності, достовірності біологічних зразків, збереження здоров'я осіб, які перевіряються, відбирання має відбуватися з дотриманням правових, етичних, медичних, криміналістичних умов. Запропоновано загальний алгоритм тактики добровільного та примусового отримання біологічних зразків.

Виклад основного матеріалу

У нормах КПК України відсутнє пояснення терміна «біологічні зразки особи». Серед науковців також немає єдності щодо визначення сутності цих об'єктів. Отже, встановлення сутності біологічних зразків вимагає окремого розгляду.

У словниках термін «біологічний» тлумачиться як той, що стосується біології, життя, життєвих процесів організму [2, с. 187]. Відповідно до законодавства України до характеристик особи біологічного походження належать біометричні дані¹, біологічний матеріал². У нормативних документах Міністерства охорони здоров'я України

¹ Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17> (дата звернення: 01.03.2024).

² Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 01.03.2024).

вказуються такі об'єкти біологічного походження, як м'які тканини, органи, кістки, оболонки¹; зразки крові, виділень та іншого біоматеріалу²; шматочки органів і тканин людини, інші об'єкти біологічного походження³; кров (плазма), матеріали з уrogenітального тракту жінок та чоловіків, сперма, слізна рідина, сеча, спинномозкова рідина, матеріал із респіраторного тракту, слина, біопсійний та аутопсійний матеріал, виділення кон'юктиви тощо⁴; кров, слина, сеча та змиви з поверхні губ, шкірного покриву обличчя і рук⁵. Таким чином, під слідствами правопорушень біологічного походження в медичному аспекті розуміють виділення, частини органів і тканин людини.

Більшість науковців розглядають біологічні зразки в широкому розумінні, а саме як будь-які відбитки, пов'язані з життєдіяльністю особи, до яких, крім наведених вище, належать зразки-відбитки пальців, долонь, голосу, усної та писемної мови, почерку, ходи особи [3, с. 36; 4, с. 227; 5, с. 310; 6, с. 16; 7, с. 151]. Інші дослідники окремо розглядають біологічні зразки та зразки біологічного походження (тобто небіологічні) зразки [8, с. 93], виокремлюють біологічні зразки та зразки біологічного походження в їх класичному розумінні (слина,

¹ Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної криміналістики бюро судово-медичної експертизи : затв. наказом МОЗ України від 17.01.1995 № 6 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0252-95> (дата звернення: 01.03.2024).

² Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної імунології бюро судово-медичної експертизи : затв. наказом МОЗ України від 17.01.1995 № 6 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0252-95> (дата звернення: 01.03.2024).

³ Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної гістології бюро судово-медичної експертизи : затв. наказом МОЗ України від 17.01.1995 № 6 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-95> (дата звернення: 01.03.2024).

⁴ Методичні рекомендації «Порядок забору, транспортування та зберігання матеріалу для дослідження методом полімеразної ланцюгової реакції» : затв. наказом МОЗ України від 30.07.2013 № 662 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0662282-13> (дата звернення: 01.03.2024).

⁵ Інструкція про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції : затв. наказом МВС України, МОЗ України від 09.11.2015 № 1452/735 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1413-15> (дата звернення: 01.03.2024).

кров, сперма, піт, волосся, нігті тощо) [9, с. 119], однак підстави такої диференціації вони не вказують. Окремі правники до біологічних відносять тільки виділення людини [10, с. 135]. Так само й в зарубіжній експертній практиці біологічними зразками вважають тільки виділення людини [11, р. 4].

Аналіз судових рішень також свідчить про суперечливе тлумачення суддями віднесення певних зразків до біологічних. Так, до біологічних зразків відносять відбитків пальців¹, рук², зразки голосу³, почерку⁴. При цьому суди посилаються на практику Європейського суду з прав людини, відповідно до якої до проб (зразків) біологічного матеріалу відносять зразки крові, волосся, зразки повітря, що видихається, сечі, голосу⁵. У такому узагальненому розумінні вказані зразки більш правильно називати «зразками людини».

Вважаємо, що для з'ясування сутності біологічних зразків вони мають відповідати певним критеріям – біологічному, інформаційному, ідентифікаційному, процесуальному й доказовому. *Біологічний* критерій означає, що зразки відображають внутрішні та зовнішні властивості людини як біологічного організму. *Інформаційний* критерій полягає в тому, що зразки містять ознаки, котрі відображають властивості особи, від якої відібрані, та відповідають вимогам, недотримання яких унеможливує проведення експертного дослідження: безсумнівність походження; необхідна кількість (репрезентативність); належна якість; сумісність зі слідами злочину [12, с. 139–140]. *Ідентифікаційний* критерій встановлює, що відображені зразками властивості людини – індивідуальні, стійкі, не можуть бути свідомо

¹ Ухвала Залізничного районного суду міста Львова від 15.09.2022 : справа № 462/4006/21, провадження № 1-кц/462/1330/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106255401> (дата звернення: 01.03.2024).

² Ухвала Залізничного районного суду міста Львова від 08.06.2023 : справа № 462/4006/21, провадження № 1-кц/462/1060/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111474438> (дата звернення: 01.03.2024).

³ Ухвала Київського апеляційного суду від 21.05.2019 : справа № 760/10916/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82000317> (дата звернення: 01.03.2024).

⁴ Ухвала Придніпровського районного суду м. Черкаси від 24.11.2016 : справа № 711/10125/16-к // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62977964> (дата звернення: 01.03.2024).

⁵ Case of Saunders v. the United Kingdom (Application no. 19187/91) : Judgment of the European Court of Human Rights from 17 December 1997 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58009> (дата звернення: 01.03.2024).

змінені особою і придатні для її ототожнення. *Процесуальний* критерій означає, що задля дотримання допустимості біологічні зразки мають бути відібрані законним способом як у разі добровільної згоди особи, так і примусово незалежно від її волі. *Доказовий* критерій передбачає, що порівняльне дослідження зразків зі слідами злочину дозволяє отримати відомості про факти та обставини, які мають значення для кримінального провадження.

Вважаємо, що всі наведені критерії неможливо розглядати окремо один від одного – вони утворюють єдність поняття біологічних зразків для порівняльного дослідження під час проведення експертизи. Багаторічна судово-слідча й експертна практика свідчить, що вказаним критеріям відповідають такі зразки властивостей людини, які притаманні їй від моменту народження, зберігаються в незмінному стані протягом всього життя та не залежать від її волі. До них належать зразки, що містять ДНК, а також відображають рельєф шкіри тіла. Згідно з указаними критеріями зрозуміло, що зразки почерку, підпису, писемної та усної мови, голосу, ходи хоча й відбивають індивідуальні властивості людини, однак не можуть бути віднесені до біологічних. По-перше, вони формуються тривалий час. Наприклад, навички написання рукописного тексту (динамічний стереотип) не існують від народження людини, виникають у результаті багаторічних повторів і змінюються природним способом протягом життя, після хвороби або навмисно [13, с. 123]. Таким же чином з'являються та змінюються властивості писемної мови, ходи, тембр і висота голосу тощо, що виникають у повсякденному житті або професійній діяльності, у результаті тривалих повторів яких виробляються навички виконання різних побутових, виробничих, творчих завдань. По-друге, очевидним є те, що примусове відбирання таких зразків проти волі особи неможливо, а якщо особа погодиться надавати зразки, то її власні характеристики можуть бути навмисно змінені під час отримання таких зразків, що робить їх непридатними для порівняльного дослідження.

Отже, на підставі вказаних критеріїв до біологічних зразків для експертизи належать: 1) частини (тканини) тіла людини: волосся, зрізи нігтів, клапті шкіри та ін.; 2) виділення як продукти життєдіяльності людини: кров, сеча, піт, сперма, слина, запах та ін.; 3) відбитки рельєфу шкіри тіла людини: пальців рук, долонь, губ, чола, вух, стоп та ін.

Процедура отримання зразків для експертизи вимагає чіткого визначення суб'єктів, серед яких слід виокремити обов'язкових і факультативних осіб. Системний аналіз статей 223, 241, 245 КПК України дозволяє дійти висновку, що обов'язковими учасниками процесуальної дії є особи, від яких відбираються біологічні зразки, та посадові

особи, котрі проводять відбирання зразків, несуть відповідальність за його законність й обґрунтованість.

Законодавець визначив, що біологічні зразки можуть бути відібрані від підозрюваного, потерпілого, свідка. На нашу думку, вказаний перелік має бути доповнений. По-перше, якщо експертиза проводиться в суді, то особа, від якої відбираються зразки, має статус обвинуваченого (ст. 42 КПК України). По-друге, кримінальне провадження може здійснюватися до осіб, щодо яких можуть бути застосовані примусові заходи виховного (§ 2 гл. 38 КПК України) або медичного характеру (гл. 39 КПК України). Отже, процесуальний закон слід доповнити зразками, що відбираються у вказаних учасників кримінального провадження.

Обов'язковими учасниками, яким відповідно до ч. 3 ст. 245 КПК України дозволено проводити отримання біологічних зразків з урахуванням двох можливих способів відбирання – добровільного або примусового, є: 1) у разі добровільного надання особою зразків під час досудового розслідування – слідчий, прокурор, сторона захисту, а під час судового провадження – суд або за його дорученням спеціаліст; 2) у разі примусового відбору зразків на досудовій та судовій стадіях – слідчий, прокурор. Наведений перелік має бути уточнений та доповнений. Цілком зрозуміло, що після введення у кримінальне провадження інституту дізнання до уповноважених осіб, яким може бути доручено (зобов'язано) примусове відбирання біологічних зразків, слід додати дізнавача. Є. Д. Лук'янчиков та Б. Є. Лук'янчиков висловлюють обґрунтований сумнів щодо можливості відібрання зразків спеціалістом за дорученням суду [14, с. 65]. Дійсно, відповідно до ст. 71 КПК України спеціаліст виконує допоміжну функцію сторонам кримінального провадження та суду, не є самостійним учасником процесу і, відповідно, не може самотужки отримувати біологічні зразки. Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень ініціатор призначення експертизи може залучити спеціаліста¹. В. В. Коваленко пропонує взагалі вилючити з ч. 1 ст. 245 КПК України слова «або за його дорученням залученим спеціалістом» [15, с. 85]. Уважаємо, що така пропозиція має бути уточнена. Під час безпосереднього отримання біологічних зразків з тіла особи необхідно застосовувати

¹ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 01.03.2024).

криміналістичні, медичні, біологічні знання. Так, згідно з ч. 4 ст. 7 Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» до відбору біологічного матеріалу (у процесуальному аспекті – біологічних зразків) як спеціалісти можуть залучатися фахівці науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, судово-медичних установ, закладів охорони здоров'я, медичних та експертних служб Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, спеціалісти-криміналісти Національної поліції України, уповноважені особи медичних служб Національної гвардії України¹. Тому у кримінальному провадженні безпосередньо відбирання біологічних зразків (особливо при застосуванні інвазійних методів) мають здійснювати обізнані особи, яких ми відносимо до обов'язкових учасників цієї процесуальної дії. Якщо експертиза ще не доручена, відбір здійснює спеціаліст (лікар, інспектор-криміналіст, судово-медичний експерт), а після призначення експертизи – експерт, який згідно зі ст. 69 КПК України має право брати участь у процесуальних діях, що стосуються предметів та об'єктів дослідження.

Дискусійним є питання залучення понятих до відбору біологічних зразків. Верховний Суд, посилаючись на ст. 241 КПК України, зазначає, що участь понятих та захисника при відбиранні біологічних зразків для проведення експертизи не є обов'язковою². Слід підтримати позицію С. О. Коропецької, яка вважає, що не є виправданим встановлювати порядок відбирання біологічних зразків в особи відповідно до норми, яка регламентує здійснення освідування, оскільки ці дії відрізняються своєю метою, завданнями, процесуальним порядком і ступенем втручання в особисту сферу людини [10, с. 95]. У зв'язку із цим К. Г. Горелкіна обґрунтовано рекомендує як додаткову гарантію забезпечення прав учасників кримінального провадження обов'язкову участь понятих або захисника при відбиранні в підозрюваного біологічних зразків у примусовому порядку [16, с. 137]. Вважаємо доречною пропозицію щодо обов'язковості присутності понятих. Що стосується участі захисника, то, по-перше, така участь має бути реалізована лише при поданні відповідного клопотання, по-друге, вимога має поширюватися на будь-якого учасника кримінального

¹ Про державну реєстрацію геномної інформації людини : Закон України від 09.07.2022 № 2391-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-20> (дата звернення: 01.03.2024).

² Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (актуальна практика) // Рішення, внесені до ЄДРСР, за 2020 рік. Київ, 2020. С. 37–38.

провадження, від якого передбачається примусове відбирання біологічних зразків. Тому при примусовому відбиранні біологічних зразків як факультативні учасники за наявності відповідного клопотання можуть бути присутні: захисник – у підозрюваного, обвинуваченого, особи, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру (ст. 45 КПК України); законний представник – в обвинуваченого чи потерпілого неповнолітнього або особи, визнаної недієздатною чи обмежено дієздатною (статті 44, 59 КПК України); представник – у потерпілого (ст. 58 КПК України); адвокат – у свідка (ст. 66 КПК України). Крім того, за необхідності під час примусового відбирання зразків у будь-якої особи може бути залучений лікар для спостереження за станом здоров'я особи.

Примусове відбирання біологічних зразків рекомендується здійснюватися за аналогією зі ст. 143 КПК України, зокрема із застосуванням за необхідності до особи заходів фізичного впливу, який може бути доручений «відповідним підрозділам органів Національної поліції, органів безпеки, органів Бюро економічної безпеки України, Національного антикорупційного бюро України або Державного бюро розслідувань» [6, с. 21].

У разі невиконання особою законних вимог щодо реалізації ухвали про примусове відбирання біологічних зразків, до неї можуть бути застосовані заходи фізичного впливу залученими за вказівкою слідчого чи прокурора співробітниками відповідних органів. Однак заходи фізичного впливу не повинні перевищувати міри, необхідної для виконання ухвали про здійснення примусового відбирання біологічних зразків, і мають зводитися до мінімального впливу на особу [17, с. 198–199]. Отже, реалізуючи виконання ухвали слідчого судді чи суду про примусове відбирання біологічних зразків, співробітники Національної поліції повинні дотримуватися вимог нормативно-правових актів, що регулюють застосування фізичного впливу і спеціальних засобів під час їх службової діяльності (статті 22, 29, 42–44 Закону України «Про національну поліцію»)¹. Таким чином, співробітники відповідних правоохоронних органів є обов'язковими учасниками в разі примусового відбирання біологічних зразків.

Розглядаючи примусове відбирання біологічних зразків, слід окреслити умови, дотримання яких гарантує законність, об'єктивність, достовірність об'єктів експертного дослідження, збереження здоров'я та дотримання прав осіб, у яких примусово відбирають біологічні зразки:

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 01.03.2024).

1) правові – обов'язкова присутність слідчого, прокурора, дізнавача, понятих, здійснення безпосереднього відбирання зразків з тіла особи спеціалістом (лікарем), експертом (судово-медичним експертом); за відповідним клопотанням – захисника, представника, законного представника, адвоката; наявність вільно вираженої добровільної згоди особи надати зразки; відмова від добровільного надання зразків (письмова відмова особи та ознайомлення з її наслідками в протоколі); застосування заходів фізичного впливу, що не повинні перевищувати міри, необхідної для виконання ухвали слідчого судді, суду;

2) етичні – заборона використовувати способи, які ображають честь, гідність, релігійні почуття осіб; відсутність учасників процесуальної дії при відбиранні біологічних зразків, якщо це пов'язано з оголенням особи протилежної статі. Згідно з міжнародними стандартами при примусовому відбиранні біологічних зразків правоохоронці не повинні завдавати тяжкого втручання у фізичну та психічну цілісність особи проти її волі, а процедура та супутні обставини не повинні викликати в неї страх, тривогу й відчуття власної неповноцінності, що завдає істотної шкоди психічній цілісності людини, крім того, недопустимо застосовувати насильство, яке межує з брутальністю¹;

3) медичні – заборона застосування методів, приборів, обладнання, небезпечних для життя, здоров'я, болісних або таких, що спричиняють негативні наслідки здоров'ю;

4) криміналістичні – дотримання техніко-криміналістичних і тактико-криміналістичних рекомендацій щодо процедури відбирання біологічних зразків.

Узагальнюючи наведені в літературі напрацювання, можна запропонувати загальний алгоритм тактики отримання біологічних зразків для експертизи на стадії досудового розслідування, який включає ряд послідовних етапів: підготовчий, робочий та заключний [10, с. 148–166; 17, с. 157–158; 18, с. 284–286].

Підготовчий етап отримання біологічних зразків включає: прийняття рішення прокурором або слідчим суддею за клопотанням сторін щодо необхідності відбирання біологічних зразків від конкретної особи залежно від виду експертизи та слідчої ситуації у кримінальному провадженні; консультація зі спеціалістом чи експертом щодо визначення виду біологічних зразків, їх кількості, необхідних для проведення експертного дослідження, способу відбору; встановлення часу відбирання зразків, на який впливає фізичний, психічний стан осіб, від яких необхідно отримати зразки, можливість їх участі в такій дії;

¹ Комюніке Секретаря Європейського суду з прав людини стосовно рішення у справі «Ялог проти Німеччини»: від 11.07.2006 // LIGA 360 : сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2742> (дата звернення: 01.03.2024).

уточнення місця відбирання зразків. У певних випадках зразки можуть бути отримані в кабінеті слідчого (наприклад, відбитки пальців рук, зразки слини), в інших – у спеціалізованих установах, де є необхідні умови, інструменти, апаратура, фахівці. Рекомендується зразки-продукти життєдіяльності людини відбирати лише в умовах медичного закладу при дотриманні санітарних норм, що виключали б настання можливих шкідливих наслідків для здоров'я особи, в якій вони отримуються [19, с. 128–129; 20, с. 167–168]; визначення обов'язкового та факультативного складу учасників залежно від виду зразків та місця їх отримання; винесення прокурором постанови про відбирання біологічних зразків для експертизи; підготовка спеціалістом (експертом) необхідних технічних засобів відбирання зразків, їх наступного упакування, транспортування, фіксації процедури відбору (прилади, інструменти, апаратура, матеріали тощо); складання плану проведення отримання біологічних зразків, що особливо доцільно в разі, коли зразки необхідно відбирати в декількох осіб або особа перебуває під арештом і її необхідно доставити до установи, де планується проведення процесуальної дії, тощо.

На робочому етапі відбувається: забезпечення належних умов для отримання зразків для експертизи та розміщення всіх учасників цієї дії; проведення інструктажу з усіма учасниками, роз'яснення мети і змісту процесуальної дії, порядку її проведення, прав та обов'язків учасників тощо; пред'явлення особі постанови про отримання біологічних зразків для експертизи, роз'яснення її права щодо надання зразків, встановлення психологічного контакту з особою, пропозиція надати зразки добровільно, а в разі відмови використання прийомів переконання в неправильності обраної позиції; відбирання зразків, якщо особа не заперечує добровільно їх надати, складання протоколу, в якому фіксується згода особи та процедура відбирання біологічних зразків; фіксація у протоколі факту відмови особи від добровільного надання біологічних зразків. Повідомлення особі про законну процедуру застосування заходів фізичного впливу для примусового відбирання зразків. У такий конфліктній ситуації доцільно застосовувати тактичні прийоми впливу безпосередньо на особу, в якій планується відібрати біологічні зразки, або через її захисника (представника, адвоката), метою яких є схилення особи до добровільного надання необхідних біологічних зразків [3, с. 38]. Наступне примусове відбирання біологічних зразків для експертизи можливе лише в разі, якщо особа відмовилась добровільно виконувати постанову прокурора про відбирання зразків для проведення експертизи¹. Під час прийняття

¹ Про практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими (розшуковими) діями : лист Вищого спеціалізованого суду України з

рішення щодо застосування примусу потрібно враховувати певні критерії: значення обставин, що слід встановити за допомогою експертного дослідження; відсутність можливості довести чи спростувати факт, що має значення у справі, за допомогою інших наявних у справі доказів; вид біологічних зразків; наявність ризику для життя і здоров'я особи; принизливість процедури з погляду наявних у суспільстві моральних принципів; процесуальний статус учасника провадження; мотиви та підстави відмови надати зразки добровільно [21, с. 275]; направлення клопотання слідчому судді щодо примусового відбирання біологічних зразків; постановлення слідчим суддею ухвали про примусове відбирання біологічних зразків в особи; залучення співробітників оперативних підрозділів; ознайомлення особи з ухвалою про примусове відбирання біологічних зразків та пропозиція ще раз добровільно їх надати; застосування примусу в разі чергової відмови особи, включаючи дотримання умов, які мають бути розумними та адекватними ситуації; незавдання страждань та фізичного болю особі, в якій відбирають біологічні зразки, або її приниження [22, с. 325].

На заключному етапі здійснюється фіксація результатів відбору зразків у протоколі, їх пакування.

Висновки

Отримання якісних біологічних зразків від особи, яка перевіряється, багато в чому визначається грамотно організованим і тактично правильним проведенням цієї процесуальної дії, за результатами якої успішно вирішуються ідентифікаційні питання, поставлені перед експертом. На підставі біологічного, інформаційного, ідентифікаційного, процесуального й доказового критеріїв встановлено, що біологічними зразками у кримінальному провадженні є частини (тканини) тіла людини: волосся, зрізи нігтів, клапти шкіри, клітини епітелію та ін.; виділення як продукти життєдіяльності людини: кров, сеча, піт, сперма, слина, запах та ін.; відбитки рельєфу шкіри тіла людини: пальців рук, долонь, губ, чола, вух, стоп та ін.

У відібранні біологічних зразків беруть участь обов'язкові та факультативні учасники. Обов'язковими учасниками є: особи, від яких відбираються біологічні зразки (підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок, особи, щодо яких можуть бути застосовані примусові заходи виховного або медичного характеру); посадові особи, котрі проводять відбирання зразків, несуть відповідальність за його законність й обґрунтованість (слідчий, дізнавач, прокурор), спеціаліст або

розгляду цивільних і кримінальних справ від 03.06.2016 // LIGA 360 : сайт. URL: <https://court.gov.ua/sud2290/pres-centr/news/279734/> (дата звернення: 01.03.2023).

експерт, поняті, співробітники відповідних правоохоронних органів (у ситуації примусового відбирання біологічних зразків). Факультативними учасниками є: захисник, законний представник, представник, адвокат, лікар (за клопотанням цих осіб).

Під час примусового відбирання біологічних зразків задля забезпечення законності, об'єктивності, достовірності об'єктів експертного дослідження, збереження здоров'я та дотримання прав осіб необхідно дотримуватися правових, етичних, медичних та криміналістичних умов. Запропоновано загальний алгоритм тактики отримання біологічних зразків для експертизи на стадії досудового розслідування, який включає підготовчий, робочий та заключний етапи проведення процесуальної дії.

Список бібліографічних посилань: 1. Степанюк Р. А., Перлін С. І. Дослідження ДНК як галузь криміналістичної техніки: проблеми формування та напрямки розвитку. *Право і безпека*. 2020. № 2 (77). С. 93–99. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2020.2.13>. 2. Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1970. Т. 1: А–В. 800 с. 3. Антонюк П. Є. Організаційно-тактичні аспекти примусового відбирання біологічних зразків у особи в кримінальному провадженні. *Криміналістичний вісник*. 2017. № 1 (27). С. 34–39. 4. Баулін О. В. Особливості отримання біологічних зразків особи для проведення експертизи у досудовому розслідуванні. *Криміналістика і судова експертиза*. 2015. Вип. 60. С. 222–231. 5. Лейба О. А. Відбирання біологічних зразків для експертного дослідження: спірні питання нормативної регламентації та практики правозастосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 65. С. 308–313. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.56>. 6. Примусовий відбір зразків у особи для проведення експертизи : метод. рек. / О. В. Лускатов, В. В. Рогальська, А. І. Терещенко та ін. Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 36 с. 7. Рогальська В. Відбирання біологічних зразків для експертизи: кримінально-процесуальна характеристика. *Юридичний вісник*. 2017. № 2. С. 150–156. 8. Тирлич Є. В. Поняття біологічних зразків, які підлягають відбиранню у особи з метою подальшого їх дослідження в кримінальному провадженні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 5 (52). С. 92–97. DOI: <https://doi.org/10.32782/ruuv.v5.2023.18>. 9. Басюк Л. О. Отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2023. 203 с. 10. Корецька С. О. Відбирання зразків біологічного походження під час досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 258 с. 11. The Biological evidence preservation handbook: Best practices for evidence handlers / S. M. Ballou, P. S. Vamberger, L. Brown et al. Gaithersburg : National Institute of Standards and Technology, 2013. 73 p. DOI: <https://doi.org/10.6028/NIST.IR.7928>.

12. Щербаковський М. Г. Призначення та проведення судових експертиз : посібник. Харків : Фактор, 2011. 400 с. **13.** Гоменюк І. М., Гонгало С. Й. Зразки для судової почеркознавчої експертизи: проблемні питання одержання та можливі шляхи їх вирішення. *Криміналістичний вісник*. 2016. № 1 (25). С. 122–125. **14.** Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Отримання зразків для експертизи за чинним КПК України. *Криміналістика і судова експертиза*. 2017. Вип. 62. С. 61–67. **15.** Коваленко В. В. Отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні // Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 жовт. 2012 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків, 2012. С. 84–86. **16.** Горелкіна К. Г. Дотримання прав і свобод людини при примусовому відбиранні біологічних зразків. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 1 (15). С. 133–140. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2021.1.12>. **17.** Галаган В. І., Козак О. В. Процесуальний порядок і тактика отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні України : монографія. Краматорськ : ТОВ «Каштан», 2015. 224 с. **18.** Антонюк П. Є., Антощук А. О., Куций Р. В. Тактика отримання зразків для експертизи в кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2021. № 5. С. 281–289. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.5.39>. **19.** Циркаль В. Одержання деяких видів зразків для експертного дослідження за участю спеціаліста. *Право України*. 2003. № 2. С. 127–130. **20.** Кулик М. Співвідношення ексгумації трупа та одержання зразків для експертного дослідження у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 8. С. 166–168. **21.** Дердюк Б. М., Коропецька С. О. Застосування примусу під час відбирання біологічних зразків у особи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 274–277. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/68>. **22.** Тарасенко К. В., Сокиран М. Ф. Права людини при примусовому отриманні зразків для експертизи. *Форум права*. 2014. № 4. С. 322–326. URL: https://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_57.pdf (дата звернення: 01.03.2024).

Надійшла до редколегії 05.03.2024

Прийнята до опублікування 13.04.2024

Shcherbakovskyi M. H., Protsenko A. M., Volkova A. E. Biological samples for examination: concepts, conditions, sampling tactics

During the commission of crimes, traces of biological origin are left on the objects of the environment, tools, clothing, and the body of the participants. To conduct an identification study, an expert needs to compare the traces of the crime with biological samples of the person being tested. Criteria for determining biological samples are proposed. The biological criterion means that the samples reflect the internal and external properties of a person as a biological

organism. The informational criterion is that the samples meet certain requirements: undoubted origin, required quantity, proper quality, compatibility with traces of crime. The identification criterion establishes that the human properties reflected by the samples are individual, stable, cannot be deliberately altered by a person and are suitable for identification. The procedural criterion means that biological samples must be collected in a lawful manner. Based on these criteria, biological samples for examination include: body parts; secretions as products of human activity; imprints of the skin relief of the human body.

The mandatory participants in the collection of biological samples as a procedural action are: persons from whom biological samples are collected; officials who conduct the collection of samples and are responsible for its legality and validity; a specialist or expert; witnesses; employees of the relevant law enforcement agencies (in the case of compulsory collection of biological samples). Optional participants are a defence counsel, legal representative, representative, lawyer, doctor at their request.

During the compulsory collection of biological samples, in order to ensure the legality, objectivity, reliability of the objects of expert research, preservation of health and observance of human rights, it is necessary to comply with legal, ethical, medical and forensic conditions. The author proposes a general algorithm for the tactics of obtaining biological samples for examination at the stage of pre-trial investigation, which includes the preparatory, working and final stages.

Key words: criminal proceedings, forensic examination, biological samples, compulsory sampling, sampling conditions, sampling tactics.

